

भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी प्रमुख सिद्धान्त र समीक्षा

कृष्णप्रसाद सुवेदी

लेखसार

प्रस्तुत लेखको भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी प्रमुख सिद्धान्त र समीक्षा' रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा भाषाका उत्पत्तिसम्बन्धी प्रतिपादन भएका प्रमुख सिद्धान्तहरू पत्ता लगाउनुलाई उद्देश्य बनाइएको छ । यस लेखमा भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धीद्वैवी उत्पत्ति सिद्धान्त, धातु सिद्धान्त, अनुकरण सिद्धान्त, निर्णय सिद्धान्त, मनोभावाभिव्यक्ति सिद्धान्त, क्रियात्मक सिद्धान्त, इङ्गीत सिद्धान्त, टा टा सिद्धान्त, सङ्गीत सिद्धान्त र सम्पर्क सिद्धान्तको समीक्षा गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । यी मध्ये अनुकरण सिद्धान्त, मनोभावाभिव्यक्ति सिद्धान्त, क्रियात्मक सिद्धान्त, इङ्गीत सिद्धान्त तथा सम्पर्क सिद्धान्त प्रमुख मानिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । मानिसले भाषाको माध्यमबाट आफ्ना संवेदना सम्प्रेषण गर्ने क्रममा भाषाको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने विषयमा विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका देखिन्छन् । मानिसले आफ्ना वरपरका जीवजन्तु आदिका आवाज सुने र उक्त आवाजको अनुकरण गरी विभिन्न शब्दहरूको निर्माण गर्ने क्रममा अनुकरण सिद्धान्तले भाषाको उत्पत्तिभएको हो । समग्रमा भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा अनुकरण, मनोभावाभिव्यक्ति, इङ्गीत तथा सम्पर्क सिद्धान्त प्रमुख मानिएका छन् । गुणात्मक विधिको उपयोग गरी लेखिएको प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखले भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी शोध, खोज र जिज्ञासा राख्ने अनुसन्धाता, विद्यार्थी तथा पाठक वर्गलाई उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : अपौरुषेय, अनुकरण, द्वैवी उत्पत्ति, मनोभावाभिव्यक्ति, संवेदना, सिद्धान्त

विषयप्रवेश

भाषालाई मानवीय संवेदना सम्प्रेषणको माध्यम मानिन्छ । यद्यपि पशुपंक्षीहरूले प्रयोग गर्ने ध्वनि वा आवाजलाई भाषा मानिँदैन । भाषा वैज्ञानिक रूपमा भन्दा स्वर वर्ण र व्यञ्जन वर्णहरू स्पष्ट रूपमा पहिचान गर्न सक्ने गरी मानवीय उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित तथा उच्चारण स्थान, प्रयत्न, प्राणत्व र घोषत्वका आधारमा विश्लेषणीय ध्वनिहरूको समूहलाई भाषा मानिन्छ । भाषाका माध्यमबाट मानिसले आफ्ना विचारहरू प्रकट गर्न र अर्काका विचारहरू ग्रहण गर्न सक्छ । भाषाका माध्यमबाट मानवीय इच्छित संवेदना लक्षित तहसम्म पुऱ्याइन्छ । यसरी विचार विनिमयको माध्यम बनेको भाषाको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने विषय निकै महत्वपूर्ण देखिन्छ । भाषाको उत्पत्तिका बारेमा मानव सभ्यताको विकासक्रम सँगसँगै प्रश्न उठेको देखिन्छ । यद्यपि भाषा वैज्ञानिकहरूले भाषाको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने विषयलाई भाषा विज्ञानको क्षेत्रमा राखेको पाइँदैन । न्वायर, डार्विन, हम्बोल्ट, स्लाइखर, म्याकमूलर, गाइगर, रविट जस्ता विद्वान्हरूले यस विषयलाई मानव विज्ञानको रूपमा लिएको पाइन्छ भने ग्रिम, राये, अर्नेस्ट, रेनेन, यस्पर्सन, स्पेसर रेगनौड लगायतले प्राचीन इतिहासको क्षेत्रको रूपमा लिएको देखिन्छ । केही विद्वान्हरूले भाषालाई विज्ञानको रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ तर भाषालाई भाषाविज्ञानको अङ्गका रूपमा स्वीकार गर्न भने सकिँदैन । विभिन्न विद्वान्हरूले भाषाका बारेमा विविध चर्चा गरेतापनि भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी अध्ययन गर्ने विद्वान्हरू सीमित देखिन्छन् ।

भाषाको उत्पत्तिका बारेमा प्राचीन विचार यूनानीहरूद्वारा व्यक्त भएको पाइन्छ । ओल्ड टेस्टामेन्टमा

भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी बताइएको छ । यसप्रकार भारत, मिश्र, अरब तथा अन्य देशका धार्मिक तथा भाषाशास्त्र विषयका पुस्तकहरूमा भाषाको उत्पत्तिका बारेमा केही न केही उल्लेख भएको पाइन्छ । अठारौँ शताब्दी पूर्व दिव्य सिद्धान्तान्तर्गत भाषाको उत्पत्तिका बारेमा विचार प्रस्तुत भएको पाइन्छ (बन्धु, २०५७)। त्यस समयमा भाषाको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने विषयमा भाषाविज्ञानका तथा अन्य क्षेत्रका विद्वान्हरूले गम्भीर विचार प्रस्तुत गरेका छन् । यी विद्वान्हरूमा गियाम्बटिस्टा, ब्रासेस, कान्डिलाक रूसो तथा हर्डरके आदि उल्लेख्य देखिन्छन् । यिनीहरूमा हर्डरके प्रमुख मानिन्छन् । उनले भाषाको उत्पत्तिका बारेमा एक लेख लेखे । त्यस लेखलाई वालिन एकेडेमीले पुरस्कार प्रदान गर्‍यो । त्यसपछि न्वायर, ग्रिम, राये, डार्विन, हम्बोल्ट, स्लाइखर, अर्नेस्ट, रेनेन, यस्पर्सन, म्याकमूलर, गाइगर, रविट, स्पेसर रेगनौड तथा लेटर आदिको नाम उल्लेख्य मात्रामा आएको देखिन्छ(तिवारी, २०२०) । बिसौँ शताब्दीको उत्तरार्धतिर भाषाको उत्पत्तिका बारेमा बुन्डट, डिलेगुना, वर्नडसा, रेवेज, जोनसन, हम्फरी तथा समरफेल्ड जस्ता विद्वान्हरूले विचार व्यक्त गरेको पाइन्छ । यीमध्ये रेवेज र जोनसनको सिद्धान्त प्रमुख मानिन्छ । यस लेखमा भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी हेसको धातु सिद्धान्त, न्वायरको क्रियात्मक सिद्धान्त, रायेको इङ्गीत सिद्धान्त, चार्ल्स डार्विन र स्पेन्सरको सङ्गीत सिद्धान्त, जी. रेवेजको सम्पर्क सिद्धान्त लगायतका सिद्धान्तहरूको चर्चा गरिएको छ ।

समस्याको कथन

अनुसन्धान कार्यका सिलसिलामा समस्या शब्दको अर्थ अनुसन्धेय समस्या अथवा अनुसन्धानको विषयवस्तु नै हो (बन्धु, २०७२, पृ. १७) । अनुसन्धानको मुख्य अभीष्ट समस्याको समाधान गर्नु हो । अनुसन्धानका निमित्त चयन गरिएको अनुसन्धेय विषयवस्तु नै अनुसन्धानको समस्या हो । अनुसन्धान गर्न चयन गरिएको विषय वा शीर्षक नै आफैँमा समस्या हो । त्यसैले समस्याको समाधान गर्नतर्फ अनुसन्धान केन्द्रित हुनुपर्दछ । भाषा मानवीय संवेदना सम्प्रेषणको प्रभावशाली माध्यम हो । मानिसले आफ्ना विचार, भावना, कल्पना, तर्क, दर्शन, अनुभूति जस्ता पक्षहरू भाषाकै माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दछन् । यसरी संवेदना सम्प्रेषणको प्रमुख माध्यम मानिएको भाषाको उत्पत्ति कसरी भएको हो भन्ने विषयमा विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् । प्रस्तुत लेखमा भाषाको उत्पत्ति कसरी भएको हो भन्ने बारेमा प्रतिपादन भएका सिद्धान्तहरू चिनाउनुलाई समस्याका रूपमा लिइएको छ ।

उद्देश्य निर्माण

शोध शीर्षकले नै अनुसन्धानको उद्देश्यलाई सङ्केत गरेको हुन्छ । यसर्थ समस्या कथनमा प्रस्तुत गरिएको समस्याको समाधान गर्नु नै प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य हो । प्रस्तुत लेखमा 'भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी प्रतिपादन भएका प्रमुख सिद्धान्तहरूलाई चिनाउनुलाई मुख्य उद्देश्य बनाइएको छ । यही उद्देश्यलाई नै मुख्य केन्द्रविन्दु मानी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ ।

अध्ययन विधि

अनुसन्धान भनेको नयाँ तथ्य पत्ता लगाउन गरिने औपचारिक र व्यवस्थित कार्य हो । यसका लागि खास विधि तथा पद्धतिको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउनका लागि निश्चित विधिको आवश्यकता पर्दछ । प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक ढाँचालाई अवलम्बन गरिएको छ । यसका साथै पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रिया तथा वर्णनात्मक अध्ययन विधिहरूलाई अवलम्बन गरी यस लेख तयार पारिएको छ । यस लेखमा द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको

छ । द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत भाषाको उत्पत्तिसँग सम्बन्धित विभिन्न विद्वान्हरूका सन्दर्भ ग्रन्थ, लेखरचना तथा पुस्तकहरूलाई आधार बनाइएको छ । यी द्वितीयक स्रोतहरूबाट दैवी उत्पत्ति सिद्धान्त, धातु सिद्धान्त, क्रियात्मक सिद्धान्त, इङ्गीत सिद्धान्त, सङ्गीत सिद्धान्त, सम्पर्क सिद्धान्त लिइएको छ । यस लेखमा प्रस्तुत सिद्धान्तहरूलाई प्रमुख सीमाहरू मानिएको छ । मूलतः द्वितीयक स्रोतबाट सूचना सङ्कलन गरिसकेपछि विश्लेषणत्मक तथा वर्णनात्मक विधिका आधारमा प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ ।

अध्ययनको औचित्य

प्रस्तुत लेखमा भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी प्रतिपादन भएका विभिन्न सिद्धान्तहरूको चर्चा गरिएको छ । मानिसहरूले वर्तमानमा प्रयोग गरेको भाषाको उत्पत्ति के कसरी भएको हो भन्ने विषयमा प्रस्तुत लेखले आवश्यक ज्ञान प्रदान गर्न सक्छ । त्यसैगरी भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा कुन कुन सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन्, ती सिद्धान्तहरूले के कस्ता मतहरू प्रस्तुत गरेका छन् र ती मतहरूको सान्दर्भिकताको खोजी गर्ने विषयमा भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी सरोकार राख्ने भाषाविद्, पाठ्यक्रमविद्, भाषायोजनाविद्, भाषा शिक्षक, भाषाका विद्यार्थी, विभिन्न अध्येता तथा अनुसन्धानकर्ताहरूलाई थपज्ञान प्राप्तिका लागि प्रस्तुत लेख औचित्यपूर्ण हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी प्रमुख सिद्धान्तहरूको समीक्षा

भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा दैवी उत्पत्ति सिद्धान्त, हेसको धातु सिद्धान्त, न्वायरको क्रियात्मक सिद्धान्त, रायेको इङ्गीत सिद्धान्त, चार्ल्स डार्विन र स्पेन्सरको सङ्गीत सिद्धान्त, जी. रेवेजको सम्पर्क सिद्धान्त लगायतका सिद्धान्तहरूलाई निम्नानुसार चिनाउन सकिन्छ :

दैवी उत्पत्ति सिद्धान्त

भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी दैवी उत्पत्ति सिद्धान्तलाई सर्वप्राचीन मानिन्छ । यस सिद्धान्तअनुसार जसरी ईश्वरले यस संसारका अनेकौं वस्तुहरूको निर्माण गरे त्यसरी नै भाषाको उत्पत्ति पनि ईश्वरबाटै भएको हो (तिवारी, २०२०) भन्ने मान्यता छ । यस कुरामा अधिकांश विद्वान्हरूको विश्वास रहेको पाइन्छ । भारतीय विद्वान्हरूका अनुसार वेद अपौरुषेय छ । उनीहरूका अनुसार संस्कृत भाषामा लेखिएको वेदको रचना ईश्वरले नै गरे । त्यसैले भाषाको उत्पत्ति ईश्वरबाटै भएको हो । यस कुराको पुष्टिका लागि संस्कृत भाषालाई देवभाषा (देववाणी) मानिएको कुरालाई लिन सकिन्छ (न्यौपाने, भण्डारी र न्यौपाने, २०७०) । संस्कृत भाषामा लेखिएको पाणिनिको १४ सूत्रीय व्याकरणअनुसार भगवान् शिवको डमरूबाट भाषाको उत्पत्ति भएको हो (बन्धु, २०५७) भन्ने आधार फेला पर्दछ ।

संस्कृत भाषालाई विद्वान्हरूले सबै भाषाको स्रोत मानेको पाइन्छ किनभने संस्कृत भाषालाई ईश्वर निर्मित भाषा वा देवभाषा मानिन्छ (न्यौपाने र घिमिरे, २०७१) । बौद्ध दर्शनअनुसार पाली भाषा अनादि कालदेखि नै प्रयोगमा आएकाले संसारका सबै भाषाको स्रोत पाली भाषा हो । त्यसैगरी इसाई क्याथोलिकसमुदायहरूले हिब्रू भाषामा धर्म ग्रन्थ लेखे । त्यसपछि हिब्रू भाषालाई संसारका सबै भाषाको जननी माने । उनीहरूले हिब्रू भाषाका 'आदम' र 'हब्बा'को भाषालाई भगवान्ले उत्पत्ति गरेको मान्दछन् । त्यसैगरी प्लेटोका अनुसार संसारका सबै कुराहरू प्राकृतिक वा प्रकृति प्रदत्त नभई दैवी उत्पत्तिद्वारा भएको हो (बन्धु, २०५७) । उनको मतअनुसार मानिस जन्मदा साथ एक भाषा सिकेर आउँछ, त्यसैले भाषालाई ईश्वरले बनाएको हो । भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी यो मतलाई स्वीकार गर्न भने सकिँदैन । किनभने कुनै पनि बालकले जन्मजात रूपमा भाषा

सिकेर आएको हुँदैन । अथवा ईश्वर प्रदत्त कुनै पनि भाषा होइन । भाषाको उत्पत्ति ईश्वरबाट भएको हो भन्ने आधारमा कुनै प्रामाणिक तर्क फेला पार्न सकिँदैन । यदि भाषा ईश्वर प्रदत्त मानिन्छ, भने बालकले पूर्ण रूपमा विकसित भाषाको प्रयोग गर्न किन सक्दैन र किन बालकले एक शब्द, दुई शब्द, तुताउने, आत्मकेन्द्री बोली हुँदै भाषाको प्रयोग गर्दछ, भन्ने कुरा अगाडि आउँछ। त्यसैले भाषाउत्पत्ति सम्बद्धदैवी उत्पत्ति सिद्धान्तलाई प्रामाणिक मान्न सकिँदैन भन्ने उनको तर्कलाई आधार मान्दा उपयुक्त प्रतीत हुन्छ ।

धातु सिद्धान्त

धातु सिद्धान्तलाई ध्वनि सिद्धान्तका नामले पनि चिनिन्छ । यस सिद्धान्तलाई प्रतिपादन गर्ने श्रेय जर्मनीका प्रोफेसर हेसलाई जान्छ । उनले भाषाको उत्पत्तिका बारेमा प्रस्तुत गरेको धातु सिद्धान्तलाई उनका चेला स्टाइन्यालले प्रकाशित गराए (तिवारी, २०००) । म्याकमूलरले यस सिद्धान्तलाई सुरुमा आफ्नो पुस्तकमा स्थान दिए तापनि पछि अर्थहीन सिद्धान्त मानेको पाइन्छ। केही विद्वान्हरूले यसलाई अनुकरण सिद्धान्त, धातुसिद्धान्त तथा डिडडाडवादको संज्ञा दिएको पाइन्छ (तिवारी, २०००) । धातु सिद्धान्तअनुसार संसारका हरेक वस्तुको आफ्नै ध्वनि हुन्छ । काठ, सुन, फलाम, माटो, ढुङ्गो, टिन, कपडा आदि वस्तुका ध्वनिहरू फरक फरक हुन्छन् । मानिसहरू यी सारा वस्तुका सम्पर्कमा जाँदा ती वस्तुहरूबाट आएको आवाज जस्तै आवाज निकाल्न सफल भएको देखिन्छ । यसरी नै हुँदै जादाभाषाको उत्पत्ति भएको मानिन्छ । विभिन्न वस्तुहरूको ध्वन्यात्मक अभिव्यक्ति धातु थिए र त्यही धातुबाट नै भाषाको उत्पत्ति भएको थियो । यस सिद्धान्तअनुसार धातु, ध्वनि र त्यसको अर्थमा रहस्यात्मक सम्बन्ध रहेको मानिन्छ (तिवारी, २०२०) । आजका दार्शनिकहरूले यस सिद्धान्तलाई नेटिविस्टिक सिद्धान्तको संज्ञा दिएको पाइन्छ।

समयको अन्तरालमा यस सिद्धान्तले पनि आफ्नो स्थान सुरक्षित गर्न सकेन किनभने आदिम मानिसले यस सम्बन्धमा कल्पना गर्नुको कुनै आधार फेला पर्दैन। त्यसैले यो निराधार कल्पना मात्र थियोभन्ने पुष्टि हुन्छ । अर्को कुरा संसारका भारोपेली र सेमेटिक भाषा परिवारमा मात्र धातुको बारेमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । अन्य भाषा परिवारमा धातुको बारेमा केही चर्चा गरिएको छैन। यस सन्दर्भमा धातु छ भन्ने तर्क गरे पनि धातुबाट मात्रै भाषाको उत्पत्ति हुने कुरोथिएन । भाषा बन्नका लागि धातुमा उपसर्ग, प्रत्यय तथा अन्य रूपहरूको आवश्यकता पर्दथ्यो । यद्यपि भाषाको अध्ययन विश्लेषणका लागि धातुको आवश्यकतासमेतपर्दछ । भाषाको उत्पत्ति भएको हजारौं वर्षपछि, धातुमा उपसर्ग वा प्रत्यय जोडेर भाषाको निर्माणहुन थालेको थियो । यस आधारमा पनि धातुबाट भाषाको उत्पत्ति भएको कुरालाई स्वीकार गर्न सकिने देखिएन।

अनुकरण सिद्धान्त

भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा अनुकरण सिद्धान्तलाई पनि प्रमुख मानिन्छ । यस सिद्धान्तलाई अनुकरणमूलकतावाद, भोभोवाद, वाउवाउवाद, बाउबाउ सिद्धान्त, शब्दानुकरणवाद वा शब्दानुकरणमूलकतावाद आदिका नामले पनि चिनिन्छ। यस सिद्धान्तअनुसार भाषाको उत्पत्ति अनुकरणबाट भएको मानिन्छ । मानिसले आफ्ना वरपरका जीवजन्तु आदिका आवाजहरू सुने र उक्त आवाजको अनुकरण गरी विभिन्न शब्दहरूको निर्माण गरे(तिवारी, २०२०)भन्ने विश्वास गरिन्छ । यसप्रयासबाटभाषाको उत्पत्ति भयो भन्ने मान्यता छ । यस सिद्धान्तअन्तर्गत तिनवटा उपसिद्धान्त रहेका छन् (तिवारी, २०२०)। यी तिन सिद्धान्तले फरक विचार राखेको पाइन्छ । यी तिन सिद्धान्तहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

ध्वन्यात्मक अनुकरण सिद्धान्त

यस सिद्धान्तअनुसार मानिसले आफ्ना वरपरका पशुपंक्षी तथा जीवजन्तु आदिले निकालेका ध्वनि अनुकरण गरे, शब्द बनाए र त्यसका आधारमा भाषाको स्वरूप निर्माण भएको हो (तिवारी, २०००) भन्ने उल्लेख पाइन्छ। यस सिद्धान्तलाई विरोध गर्दैरेनले यसलाई आधारहीन सिद्धान्तको संज्ञा दिएका छन्। किनभने मानिस संसारको सर्वश्रेष्ठ तथा विकसित प्राणी होतापनि मानिस स्वयम्ले कुनै पनि ध्वनि उत्पन्न गर्न सक्दैन। त्यसैलेअरूको ध्वनिलाई आफ्नो भाषा बनाउने गरेको देखिन्छ तर यस विरोधको ठोस आधार भने फेला पर्दैनन्। मानिस स्वयम्ले ध्वनि उत्पन्न गर्न सक्छ भन्ने मानिन्छ। अन्य पशुपंक्षी तथा जीवजन्तुको ध्वनि (आवाज) को अनुकरणबाट जानीनजानी शब्दको निर्माण गर्‍यो। यस्ता शब्दहरूबाट भाषाको उत्पत्ति भयो। विश्वका अधिकांश भाषामा यस प्रकारबाटनिर्मित शब्दहरू हुनेगरेका छन्। त्यस्ता शब्दहरूको आधार जीवजन्तु तथा पशुपंक्षीको ध्वनिको अनुकरण नै होभन्ने देखिएको छ। त्यसैले यस सिद्धान्तलाई आंशिक सत्य मान्न सकिने भयो। यदि सबै शब्दको निर्माण ध्वनि कै अनुकरणबाट भएको भए संसारमा भएका सबै भाषाका शब्द किन फरक फरक छन् अथवा एउटै अर्थ जनाउने विभिन्न भाषाका शब्द किन एउटै छैनन् त ? यस आधारमा हेर्दा अनुकरण प्रायः अपूर्णरहनेगरेको अनुभव हुन्छ। प्रायः शब्दमा ध्वनिको आंशिक वा पूर्णआधार हुन्छ। फेरि कुनै एक ध्वनिलाई विभिन्न भाषामा अनुकरण गर्दा तिनमा ध्वन्यात्मक अन्तरसमेत देखिन्छ। यसर्थप्रमाणहरूका आधारमा प्रस्तुतसिद्धान्तभाषा उत्पत्तिका सम्बन्धमा केही मात्रामा भए स्वीकार गर्न योग्य अनुभव हुन्छ।

अनुरणनात्मक अनुकरण सिद्धान्त

अनुरणनात्मक अनुकरण सिद्धान्तअनुसार धातु, काठ, पानी, ढुङ्गा जस्ता निर्जीव वस्तुबाट निस्कने ध्वनिको अनुकरणबाट भाषाको उत्पत्ति भएको हो (तिवारी, २०२०)। कलकल, छलछल, ठकठक, खटखट जस्ता अनुकरणात्मक शब्दको निर्माण निर्जीव वस्तुको अनुकरणबाट भएको हो भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तले राख्छ। यस प्रकारका शब्दहरू संसारका प्रायः भाषाहरूमा रहेको पाइन्छ। त्यसैले यस सिद्धान्तलाई पनि भाषा उत्पत्तिको आधार मान्न सकिन्छ।

दृश्यात्मक अनुकरण सिद्धान्त

दृश्यात्मक अनुकरण सिद्धान्तअनुसार कुनै पनि दृश्य हेरी त्यसको अनुकरणबाट भाषाको उत्पत्ति भएको हो। उनकाअनुसार भाषाका केही सीमित शब्दहरू निर्माण हुन सक्छन् तर भाषाका सम्पूर्ण शब्दहरू निर्माण हुन सक्दैनन्। त्यसैले यस सिद्धान्तलाई पनि केही मात्रामा भाषा उत्पत्तिको आधार मान्न सकिन्छ।

निर्णय सिद्धान्त

निर्णय सिद्धान्तलाई प्रतीकवाद, स्वीकारवाद, सङ्केतवाद तथा साङ्केतिक उत्पत्ति सिद्धान्त आदिका नामले पनि चिनिन्छ। यस सिद्धान्तअनुसार मानिसका हात आदिको सङ्केतबाट विचार विनिमय गर्न सकिँदैन। मानिसले आफ्ना विचार विनिमय गर्नका लागि विभिन्न वस्तु तथा क्रियाकलापको आवश्यकता पर्दछ। त्यस्ता वस्तु वा क्रियाकलापबाट ध्वनिसङ्केतको उत्पत्ति भन्ने मान्यता रहदै आएको छ। यसरी वस्तु तथा क्रियाकलापहरूबाट प्राप्त ध्वनि सङ्केतबाट मानिसले विचार विनिमय गरेको हुनुपर्दछ। यसरी नै भाषाको उत्पत्ति भएको मान्यता यस सिद्धान्तले राख्छ(तिवारी, २०२०)। यस सिद्धान्तलाई पनि आधिकारिक मान्न सकिँदैन। यदि सुरुमा भाषा नै थिएन भने कसरी सबैजना जम्मा भएर यस सिद्धान्तको नाम राखे होलान्, विचार विनिमय विना कसरी

विभिन्न वस्तु वा क्रियाकलापहरू एकै ठाउँमा राख्न सफल भएहोलान्, यस सिद्धान्तको नाम राख्नका लागि पहिला भाषाको माध्यमबाट विचार विनिमय गर्नुपर्ने होलात्यसपछि कसरी अन्य भाषाको आवश्यकता पर्ने होलाजस्ता यावत्प्रश्नहरू उब्जन सक्छन्। यसर्थ प्रस्तुतसिद्धान्तबाट पनि भाषाको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने प्रश्नको उत्तर पाउन सकिदैन।

मनोभावाभिव्यक्ति सिद्धान्त

मनोभावाभिव्यक्ति सिद्धान्तलाई मनोभावाभिव्यक्तिवाद, मनोराग मूलकतावाद, पूहपूहवाद तथा मनोभावाभिव्यञ्जनावाद आदिका नामले पनि चिनिन्छ। यस सिद्धान्तलाई अङ्ग्रेजी विद्वान् म्याकमूलरले पूहपूहवादको संज्ञा दिएको पाइन्छ(तिवारी, २०००)। नेपाली भाषामा मनोभावाभिव्यक्ति सिद्धान्त नै बढी उपयुक्त देखिन्छ। यस सिद्धान्तअनुसार मानव जीवनजगतको प्रारम्भ हुने समयमा मानिसले आफ्ना दुःख, सुख, विस्मय, घृणा, चिन्ता, कथा, व्यथा आदिसंवेगहरूलाई व्यक्त गर्नु। यस क्रममा मानिसको मुखबाट ओ, ओहो, छि, छि, आहा, ओह, ए, हे, ओइ आदि जस्ता शब्दहरू निस्किए। यस्ता शब्दहरूको निरन्तर प्रयोग गर्दै जाँदा क्रमिक रूपमा भाषाको विकास भएको हुनुपर्दछ। विकासवादका पिता चार्ल्स डार्विनले मानिसको मुखबाट यस्ता शब्दहरू निस्कने प्रक्रियालाई शारीरिक प्रक्रिया मानेको पाइन्छ। यस सिद्धान्तलाई भाषा उत्पत्तिको ठोस आधार मान्नसकिदैन किनभने भिन्न भिन्न भाषामा एउटै अर्थ बुझाउने शब्दका रूप फरक फरक हुन सक्छन्। तर संसारभरिका कुकुर दुःखी भएर रूँदा लगभग एकै प्रकारको आवाज निकाली रूँन्छन्। त्यसैगरी संसारभरिका मानिसहरू दुःखी हुँदा 'हाय' र खुसी हुँदा 'वाह' शब्द उच्चारण गर्दछन्। यस्ता शब्दबाट एउटै तरिकाले एकै प्रकारको भाव सञ्चार हुन्छ। संयोगवस यस्ता शब्दहरू पूर्णतः यादृच्छिक हुन्छन्। कुनै पनि भाषामा यस्ता शब्दहरू चालिस/पचासभन्दा बढी हुँदैनन्।

क्रियात्मक सिद्धान्त

क्रियात्मक सिद्धान्तलाई 'यो हे हो सिद्धान्त' तथा 'श्रम परिहरण सिद्धान्त' पनिभनिएको पाइन्छ। यस सिद्धान्तको विकास न्वायरले गरेका हुन्। यस सिद्धान्तअनुसार मानिसले परिश्रम वा काम गर्ने समयमा कामको प्रकृतिअनुसारका विभिन्न ध्वनिहरू उच्चारण गर्दछ। यस्ता ध्वनिबाट उसको काममा पनि सहयोग पुग्दछ। यसरी काम गर्ने क्रममा धोबीले हियो वा छियो, कामदारले थकानका क्रममा अहँहँ, हलो जोत्ने व्यक्तिले हो हो ह आदि प्रकारका शब्दहरू उच्चारण गर्दछन्। यस सिद्धान्तअनुसार कुनै पनि काम गर्दा स्वाभाविकले विभिन्न ध्वनिहरू निस्कन्छन्। यस्ता शब्दहरूबाट भाषाको विकास भएको हो। वर्तमान समयमा यस्ता शब्दहरू मानिसहरूले प्रयोग गरेको देखिन्छ। त्यसैले यस सिद्धान्तलाई भने भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी आधिकारिक सिद्धान्त मान्न सकिन्छ।

मानिसले आफ्ना दैनिक कार्य सञ्चालन गर्दा विभिन्न प्रकृतिका आवाजहरूनिकाल्ने गर्दछ। यस्ता कतिपय आवजहरू अर्थयुक्त हुन्छन् भने कतिपय आवजहरू अर्थमुक्त पनिहुने गर्दछन्। आफूले निकालेका आवाजहरूलाई मानिसले विभिन्न कार्य सम्पादन गर्नका लागि प्रयोग गर्दै आएको हुन्छ। यसरी लामो समयसम्म त्यस्ता आवजहरूको प्रयोग गर्दै जाँदा त्यसले भाषाको स्वरूप ग्रहण गर्नपुग्दछ। अतः मानिसले काम गर्ने समयमा कामको प्रकृतिअनुसारका निकालेका विभिन्न प्रकृतिका आवाजहरूबाट नै भाषाको उत्पत्ति भएको हो भन्ने मान्यता क्रियात्मक सिद्धान्तले राखेको हुनाले यो तुलनात्मक रूपमा भरपर्दो देखिएको छ।

इङ्गित सिद्धान्त

इङ्गित सिद्धान्तको सर्वप्रथम चर्चा पालिनेसियन भाषाका विद्वान् डा. रायेकोले गरेका हुन् । साथै चार्ल्स डार्विनले पनि यस सिद्धान्तको बारेमा व्याख्या गरेको पाइन्छ । उनले असम्बद्ध भाषाको तुलनात्मक अध्ययनका आधारमा यस सिद्धान्तलाई प्रमाणित गरेका हुन् । सन् १९३० तिर रिचर्डले यस सिद्धान्तलाई आफ्नो पुस्तक 'ट्युमन स्पीच'मा मौखिक इङ्गित सिद्धान्तलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । नेपालीमा यस सिद्धान्तलाई सङ्केत सिद्धान्तका रूपमा चिनाउने गरिएको छ। रिचर्डले चार चरण पुरा भएपछि भाषाको विकास भएको तथ्य अगाडि सारेका छन्(तिवारी, २०२०) । पहिलो चरण भाव व्यञ्जक ध्वनिको हो । यसअन्तर्गत मानिस तथा बाँदर आदि प्राणीले भय, डर, क्रोध, दुःख, सुख, भोक, प्यास र कामेच्छाका कारण विभिन्न प्रकारका ध्वनिहरूबाट आफ्नो भाव व्यक्त गर्दछ । दोस्रो चरण अनुकरणात्मक शब्दको हो । यस चरणमा विभिन्न जीवजन्तु तथा निर्जीव पदार्थको ध्वनिको अनुकरणबाट शब्दहरू बनेका थिए भन्ने विश्वास गरिएको छ । तेस्रो चरण भाव सङ्केतको हो । यस चरणको आधार पनि अनुकरण नै हो तर यस्तो अनुकरण बाहिरी जीवजन्तु वा पदार्थहरूको नभएर आफ्नै अङ्ग वा अङ्गको सङ्केतको अनुकरण हो । भाषाको विकासको चौथो चरणमा मानिसको भाव व्यक्त गर्नका लागि शब्द बनेका थिए भनिन्छ । यस प्रसङ्गमा उनले स्वर र व्यञ्जन आदिको विकासतर्फ पनि सङ्केत गरेका छन् । यस क्रममा उनले ध्वनि र अर्थको सम्बन्ध स्थापित गरेका छन्, जस्तै: 'र' बाट आरम्भ हुने धातुको अर्थ गति (र उच्चारण गर्दा जिब्रो गतिशील हुने भएकाले) तथा 'म' बाट आरम्भ हुने धातुको अर्थ बन्द गर्नु, चुप लाग्नु, समाप्त हुनु (म उच्चारण गर्दा ओठ बन्द हुने भएकाले) भन्ने तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी रिचर्डले चार चरण पूरा गरी भाषाको उत्पत्ति भएको तथ्य प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस सिद्धान्तलाई भने केही मात्रामा आधिकारिक मानिएको पाइन्छ ।

टा टा सिद्धान्त

टा टा सिद्धान्तअनुसार मानव जातिको विकास हुने क्रममा मानिसको उच्चारण अवयवबाट जानी नजानी विभिन्न ध्वनिहरू उच्चारण भए (तिवारी, २०००) । यस्ता ध्वनिहरूको अनुकरणबाट संयोगवस केही ध्वनि तथा शब्दहरूको निर्माण भयो । यस्ता ध्वनि र शब्दहरू विस्तारै विस्तारै विकास हुने क्रममा भाषाको उत्पत्ति भयो भन्ने मान्यता छ । यसरी टा टा सिद्धान्तले पनि भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी आफ्नो मत प्रस्तुत गर्‍यो तर मानव जातिको विकास हुने क्रममा मानिसले उच्चारण गरेका निरर्थक ध्वनिहरूबाट कसरी भाषाको उत्पत्ति भयो होला भन्ने प्रश्नको उत्तर भने विचारणीय नै रहन गएको देखिन्छ ।

सङ्गीत सिद्धान्त

सङ्गीत सिद्धान्तअनुसार भाषाको उत्पत्ति आदिम मानिसको सङ्गीतबाट भएको हो । चार्ल्स डार्विन तथा स्पेन्सरले पनि यस मतलाई स्वीकार गरेका छन्(तिवारी, २०००) । उनीहरूले भाषाको उत्पत्ति खेल खेल्ने क्रममा गीतको उच्चारण तथा अभ्यासबाट भएको हो भन्ने मत प्रस्तुत गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार आदिम परिवेशमा प्रेम, दुःख आदिको अवसरमा अर्थविहीन अक्षरहरू निर्माण भए । यस्तै विशेष परिवेशमा अक्षरहरूको प्रयोग भयो र यस्ता अक्षरहरूले खास अर्थ व्यक्त गर्न थाले । सम्भवतः आदिम समयमा मानिसहरू धेरै भावुक भएको बेलामा गुनगुनाएर आनन्द प्राप्त गर्न थाले तर यस्तो गुनगुनाहवटमा प्रयुक्त अक्षरहरूबाट भाषाको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने प्रश्नको सिधा जवाफ पाउन सकिँदैन । त्यसैले यो गुनगुनाउने कुरा अनुमानमा नै आधारित देखिन्छ । अतः भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी यस सिद्धान्तलाई पनि स्वीकार गर्न सकिँदैन ।

सम्पर्क सिद्धान्त

भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी सम्पर्क सिद्धान्तका प्रतिपादक जी. रेवेजहुन् । यस सिद्धान्तअनुसार सामाजिक प्राणीहरूमध्ये मानिस प्रमुख हो । मानिसमा आपसी सम्पर्क राख्ने सहजात प्रवृत्ति हुन्छ । यही प्रवृत्तिका कारण नै समाजको निर्माण भएको हो । प्राचीन समयमा साना-साना समाजहरू थिए । समाजमा भोक, तिर्खा, कामेच्छा, सुरक्षा जस्ता भावनाहरू आदानप्रदान गर्नका लागि मानिसहरूले फरक फरक स्तरमा विभिन्न सम्पर्क स्थापना गर्न थाले । सुरुमा यस्तो सम्पर्क स्थापित गर्नका लागि स्पर्श तथा मुखबाट उच्चरित ध्वनिको साहारा रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यसरी नै मानिसहरूबीच सम्पर्कको आवश्यकता बढ्दै गयो । सम्पर्कको माध्यम ध्वनिको विकास हुँदै गयो । आरम्भमा ध्वनि अपेक्षाकृत स्वाभाविक थियो तर विस्तारै मानवको आवश्यकताअनुसार मानिसले भाषाको विकास गर्दै गयो । यसरी नै मानिसहरूले समाजमा आफ्ना संवेगहरू आदानप्रदान गर्ने क्रममा भाषाको उत्पत्ति भएको देखिन्छ । भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी यस मतलाई भने स्वाभाविक मान्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

भाषाको उत्पत्तिका बारेमा विभिन्नप्रश्न उठेको पाइन्छ । मानिसले आफ्ना विचार विनिमय गर्ने भाषाको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने प्रश्नको हालसम्म पनि प्रामाणिक जवाफ पाइएको छैन । यद्यपि भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भने गरेका छन् । तीमध्येअनुकरण सिद्धान्त, मनोभावाभिव्यक्ति सिद्धान्त, क्रियात्मक सिद्धान्त, इङ्गित सिद्धान्त तथा सम्पर्क सिद्धान्त प्रमुख मानिन्छन् ।

भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा अनुकरण सिद्धान्तलाई भरपर्दो मानिएको छ । मानिसले आफ्ना वरपरका जीवजन्तु आदिका आवाज सुने र उक्त आवाजको अनुकरण गरी विभिन्न शब्दहरूको निर्माण गर्ने क्रममा भाषाको उत्पत्ति भयोभन्ने विचार नै बढी प्रामाणिक देखिएको छ । त्यसैगरी समाजमा भोक, तिर्खा, कामेच्छा, सुरक्षा आदि भावनाहरू आदानप्रदान गर्नका लागि मानिसहरूले फरक फरक स्तरमा विभिन्न सम्पर्क स्थापना गर्न थालेको देखिन्छ । सुरुमा यस्तो सम्पर्क स्थापित गर्नका लागि स्पर्श तथा ध्वनि आधार बन्थो यसरी नै मानिसहरूबीच सम्पर्कको आवश्यकता बढ्दै गएपछि मानिसले भाषाको विकास गरेको देखिन्छ । नेपाली भाषाका सन्दर्भमा मनोभावाभिव्यक्ति सिद्धान्त बढी उपयुक्त देखिन्छ । यस सिद्धान्तअनुसार मानव जीवनजगत्को प्रारम्भ हुने समयमा मानिसले आफ्ना दुःख, सुख, विस्मय, घृणा, चिन्ता, कथा, व्यथा जस्ता संवेगहरूलाई व्यक्त गर्थे । यस क्रममा मानिसको मुखबाट ओ, ओहो, छिः छिः, आह, ओह, ए, हे, ओइ जस्ता शब्दहरू निस्किए । यस्ता शब्दहरूको निरन्तर प्रयोग गर्दै जाँदा क्रमिक रूपमा भाषाको विकास भएको मानिन्छ ।

भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका देखिन्छन् । मानिसले आफ्ना दैनिक कार्य सञ्चालन गर्दा विभिन्न प्रकृतिका आवाजहरू निकालेको पाइन्छ । यस्ता कतिपय आवाजहरू अर्थयुक्त हुन्छन् भने कतिपय आवाजहरू अर्थमुक्त हुन्छन् । आफूले निकालेका आवाजहरूलाई मानिसले विभिन्न कार्य सम्पादन गर्नका लागि प्रयोग गर्दै आए । यसरी लामो समयसम्म त्यस्ता आवाजहरूको प्रयोग गर्दै जाँदा त्यसले भाषाको स्वरूप ग्रहण गर्न पुग्यो । अतः मानिसले काम गर्ने समयमा कामको प्रकृतिअनुसार का निकालेका विभिन्न प्रकृतिका आवाजहरूबाट नै भाषाको उत्पत्ति भएको हो भन्ने मान्यता क्रियात्मक सिद्धान्तले राखेको पाइन्छ । त्यसैगरी भाषाविद् रिचर्डले चार चरण पूरा भएपछि भाषाको विकास भएको तथ्य अगाडि सारेका छन् । पहिलो चरण भाव व्यञ्जक ध्वनिमा मानिस तथा बाँदर जस्ता प्राणीले विभिन्न प्रकार

का ध्वनिहरूबाट आफ्नो भाव व्यक्त गर्ने कुरा पर्दछ। अनुकरणात्मक शब्दको दोस्रो चरणमा विभिन्न जीवजन्तु तथा निर्जीव पदार्थको ध्वनिको अनुकरणबाट शब्द बनेका थिए। तेस्रो चरण भाव सङ्केतमा बाहिरी जीवजन्तु वा पदार्थहरूको नभएर आफ्नै अङ्ग वा अङ्गको सङ्केतको अनुकरण हो। भाषाको विकासको चौथो चरणमा मानिसको भाव व्यक्त गर्नका लागि शब्द बनेका थिए। यसरी रिचर्डले चार चरणपूरा गरेर नै भाषाको उत्पत्ति भएको तथ्य प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। यस सिद्धान्तलाई पनि केही मात्रामा आधिकारिक मानिएको पाइन्छ।

मानिसमा आपसी सम्पर्क राख्ने सहजात प्रवृत्ति हुन्छ। समाजमा भोक, तिर्खा, कामेच्छा, सुरक्षा जस्ता भावनाहरू आदानप्रदान गर्नका लागि मानिसहरूले फरक फरक स्तरमा विभिन्न सम्पर्क स्थापना गर्न थालेको पाइन्छ। सम्पर्कको माध्यम ध्वनिको विकास हुँदै गयो। सुरुवातमा ध्वनि अपेक्षाकृत स्वाभाविक थियो तर विस्तारै मानवको आवश्यकताअनुसार मानिसले भाषाको विकास गर्दै गएको देखिन्छ। भाषाको उत्पत्तिसम्बन्धी यस मतलाई स्वाभाविक मान्न सकिन्छ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- आचार्य, ब्रतराज (२०७२), पूर्वीय तथा पाश्चात्य भाषिक चिन्तन, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।
 तिवारी, भोलानाथ (१९८५ई.), आधुनिक भाषाविज्ञान, नयाँ दिल्ली : लिपि प्रकाशन।
 तिवारी, भोलानाथ (२०००ई.), भाषाविज्ञान, इलाहाबाद : किताब महल।
 तिवारी, भोलानाथ (२०२०ई.), भाषाविज्ञान कोश, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड।
 न्यौपाने, टङ्कप्रसाद र अन्य (२०७०), भाषा विज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
 न्यौपाने टङ्कप्रसाद र अन्य (२०७०), पूर्वीय भाषिक चिन्तन परम्परा, काठमाडौं : कन्काइ एजुकेशन पब्लिकेसन एण्ड रिसर्च सेन्टर प्रा. लि.।
 न्यौपाने, महेश्वर र घिमिरे दिनेश (२०७१), भाषा विज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन।
 बन्धु, चूडामणि (२०५७), भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय, काठमाडौं : एकता प्रकाशन।
 बन्धु, चूडामणि (२०७२), अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।

लेखक

कृष्णप्रसाद सुवेदी श्री जनकल्याण माध्यमिक विद्यालय, बागलुङमा नेपाली विषय शिक्षकको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा एम.ए., एम.एड. र एम.फिल.सम्मको शिक्षा प्राप्त गर्नुभएको छ। उहाँका आधा दर्जनभन्दा बढी अनुसन्धानात्मक लेखहरू राष्ट्रिय स्तरका जर्नलहरूमा प्रकाशित भइसकेका छन्। उहाँले भाषाशिक्षण, भाषाविज्ञान, बहुभाषिकता तथा शिक्षकको पेसागत विकास जस्ता विषयहरूमा विशेष रुचि राख्नुहुन्छ।